

Не можна недооцінювати значимості негативного впливу процесуального чинника, коли допущені прорахунки й невдачі породжували у гетьманів й старшин нові помилки, розчарування, надломлювали їх волю. Так, І.Виговський та його оточення, припустившись низки прорахунків у розв'язанні конфлікту з опозицією, своїми непередбаченими діями спровокували вибух громадянської війни, яка започаткувала незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Невдачі угруповання Ю.Хмельницького у відносинах з Московською державою й Річчю Посполитою, по-перше, дискредитували його в очах козацтва, що призвело до обвального падіння авторитету, а по-друге, знизили ефективність функціонування центральної влади, посилили децентралізацію, зумовили зростання ролі регіональної еліти. Таких прикладів можна навести чимало. Майже до нульової позначки рівень легітимності влади знижувався в роки відкритих громадянських конфліктів.

5. Формування політичної культури

Становлення й функціонування політичної системи має безпосередній взаємозв'язок зі станом розвитку політичної культури. Сьогодні існують десятки тлумачень її сутності. Критерії, на яких вони засновуються, мають досить широкий оціночний спектр. У цілому ми притримуємося запропонованого сучасними українськими істориками і політологами визначення політичної культури водночас як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, так і типових проявів/стереотипів публічної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо²³³, якими обумовлюється «діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій...»²³⁴.

Нами уже відзначалося, що під впливом революційних змін на теренах козацької України виникла якісно відмінна від попередньої політична культура, яка засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я. Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій. Щез старий міф шляхетської свободи і рівності; нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесе йому визволення»²³⁵.

При цьому процес заміщення польського «політичного народу» (шляхти) українським «політичним народом» (козацтвом) відбувався не механічним шляхом. Адже козацтво, виступаючи репрезентантом «народу політичного», вважало його складовими також інші стани і групи українського суспільства, включаючи й селянство. І хоча трактування П.Дорошенка (зокрема, у проєкті його договору з Польщею (1668) «народом Руським» називаються ті, хто проживає на теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли на заході, до Путивля й Севська на

сході й «всі є суть козаки») відноситься до більш пізнього часу, воно правильно відбиває ті політичні реалії, що склалися на українських землях на середину XVII ст. Невипадково в офіційних документах поряд з терміном «Військо Запорозьке» вживаються назви «народ наш Руський», «увесь народ Руський» тощо²³⁶.

Ідея існування окремішнього руського народу в Речі Посполитій тепер трансформується в концепцію його самостійного, незалежного буття. І.Франко, вивчаючи українські пісні й думи середини XVII ст., прийшов до висновку, що українці мали чітке усвідомлення того, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і «ляхи» — то два різних народи²³⁷. Усвідомлення необхідності боротьби з метою вигнання «ляхів» з Вітчизни/України «за річку Віслу», «в Польщу» стало основним лейтмотивом деяких із зразків тогочасного народного фольклору²³⁸.

Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації»²³⁹, центральне місце серед яких зайняв комплекс знань й орієнтацій щодо політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їх функціонування, її суспільно-політичного устрою тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їхнього переосмислення, наповнення новим змістом, ламу усталених стереотипів й зародження нових уявлень.

Витворення нової моделі політичної культури, яка впливала на сферу свідомості, поведінки соціуму й способи функціонування політичних інститутів, відбувалося кількома етапами. По-перше, на основі ідеї станового козацького автономізму сформувалася програма політичного автономізму Гетьманщини, яка найбільш чітко оформилася «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової»²⁴⁰. Перетворившись (у різних варіантах) під час революції на основну засаду політичних поглядів більшості старшин й козацького товариства, вона ще впродовж тривалого часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України у ряді випадків допускали можливість згоди на повернення до складу Речі Посполитої, проте за умови реформування її державного устрою у федерацію рівноправних суб'єктів. «Адже ми діти тієї орлиці, — писав Богдан Хмельницький у березні 1651 р. С.Косову, — золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми широко поріднімося з любові, загрибіши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...»²⁴¹.

По-друге, система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави. Остання стала най-

більшим досягненням розвитку політичної свідомості еліти молодого українського суспільства й, по-суті, виконувала функцію національної ідеї. Її наріжні принципи були чітко сформульовані українським володарем у першій половині 1649 р. Передбачалося звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського»; унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, який розглядався спадкоємцем княжої Русі; витворення соборної держави, до складу якої мали увійти «Вся Русь й Україна», «вся Русь Київська», терени по Львів, Галич, Холм і «до Вісли» (від «Перемишля» до «московських кордонів»), як «володіли благочестиві великі князі...»²⁴².

Отже, за спостереженням М.Грушевського, вже в ході переяславських переговорів з польськими комісарами (лютий 1649 р.) гетьман «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях», і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених джерел підтверджує слушність зробленого вченим висновку щодо того, що «козацько-шляхетська програма-minimum скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»²⁴³. Після його смерті найбільш послідовно й рішуче цю програму прагнув реалізувати П.Дорошенко. Схилялися до неї в останні роки своєї діяльності І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький та Д.Многогрішний.

Відповідно в середовищі еліти зміцнюється переконання в необхідності забезпечити максимально можливу окремішність і суб'єктність для витвореної політичної системи. Найвищим «проявом цього прагнення став комплекс орієнтацій на суверенітет, куди входили орієнтації на сильну владу політичного лідера, підпорядкування владі українських інституцій, правових норм усіх соціальних суб'єктів, що мешкали чи перебували у Гетьманщині, орієнтації на соборність»²⁴⁴. Орієнтація на суверенність Української держави, на думку вчених, трактувалася елітою як верховне право володарювання. Її реальним втіленням стали спротив підпорядкуванню населення судовій владі російських воевод, вимоги встановлення над військами монархів-протекторів гетьманської влади, установки на суб'єктність у міждержавних відносинах, «політико-ідеологічне та історичне обґрунтування потреби національного визволення»²⁴⁵.

По-третє, в умовах гострої суспільно-політичної боротьби й розпаду козацької України у свідомості еліти й козацтва сформувалися й укоренилися ціннісні орієнтації на єдність Гетьманщини. Ю.Хмельницький у лютому 1660 р. переконував відомого польського дипломата С.Беневського, що «ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона — без нас»²⁴⁶. У лютому 1668 р. старшинська рада, зібрана П.Дорошенком, ухвалила, аби «з обох сторін Дніпра жителям бути у

возз'єднанні...»²⁴⁷. І.Самойлович у листі до кошового І.Сірка (березень 1677 р.) засвідчував, що правобережний гетьман поклав клейноди й визнав його владу «не для тимчасової слави моєї, тільки для з'єднання православного народу нашого і сил війська запорозького і возвеличення розореної України»²⁴⁸. Він неодноразово підкреслював той факт, що «нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить», іменував себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й домагався від царя, аби «бути тим всім народом єдиним під його Гетьманською владою і булавою», бо «земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину»²⁴⁹.

По-четверте, сформоване Б.Хмельницьким уявлення про соборність стало важливою політико-культурною цінністю українського соціуму. Воно перетворилося на невід'ємну складову політичної свідомості еліти, котра, попри прояви непослідовності й відступництва, намагалася «зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом»²⁵⁰. Переговори зі Швецією у першій половині 1657 р. засвідчили, що гетьман і старшини домагалися «всієї Червоної Русі до Вісли», куди сягала «грецька віра», прагнули «отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями», яку вони нікому не віддадуть²⁵¹. На початку 1668 р. П.Дорошенко підкреслював перед російською стороною необхідність об'єднання у межах держави усіх етнічних українських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир²⁵². У 1672 р. Я.Собеський звернув увагу сейму на намагання гетьмана «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому туди, куди лише сягають імена й церкви Руські»²⁵³.

По-п'яте, успіхи, здобуті на початковому етапі революції, помітно активізували процес формування у свідомості різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму» шляхом «вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті...»²⁵⁴. Започатковується створення нового образу Вітчизни — «Матері-України» (причому вперше у символічному зображенні червоної калини) та її головного захисника — козака як типового виразника національного характеру. Витворена держава починає все частіше називатися «Україною». Прикметно, що, вживаючи цю назву, представники еліти завжди пам'ятали про існування «всього [цілого] Руського народу»²⁵⁵. Вже у польсько-турецькому Бучацькому договорі 1672 р. термін «Українська держава» вперше офіційно використано у практиці міжнародних відносин²⁵⁶. Одночасно її населення починає називати себе «українським народом».

По-шосте, символічно-сакральний зміст, який вкладався селянином у працю на землі (бо «навіть Господь оре ниву і сіє хліб»), спонукав його до прагнення, аби «та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому»²⁵⁷. Відбувалася докорінна ломка психології, свідомості й ментальності у раніше залежного напівзакріпаченого чи закріпаченого селянина, котрому, згідно з тогочасними уявленнями, «Богом призначалося» виконувати «послушенство» на користь шляхти-

ча. У нього сформувалося нове бачення справедливого суспільного ладу. Центральне місце в свідомості селянства посів ідеал козацького способу буття, до якого воно прагнуло з XVI ст. Оскільки козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»²⁵⁸, то саме його устрій і став для селян взірцем свого соціального становища в суспільстві. Боротьба за його реалізацію виховувала у них погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. Тепер селянин став вільним, й ідеал особистої свободи стає альфою й омегою його соціальної поведінки. Описуючи у 1663 р. дух волелюбності поспільства Брацлавщини, шляхтич М.Калушовський констатував, що в цьому краї «хоч би єзуїтів посіяли, то вродяться опришки!»²⁵⁹

М.Грушевський, аналізуючи соціокультурні й соціопсихологічні наслідки революційних перемін середини XVII ст., спромігся дати винятково точну оцінку їх значимості: «...в деяких перспективах велике потрясення викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло “простих людей” над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми — не простими, а повновартними. Оживило в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на хвилю, а “навіки”»²⁶⁰. У цілому в роки Національної революції в козацькій Україні, відповідно до класифікації Г.Алмонда й С.Верби, сформувалася політична культура учасницького типу. В її творенні були активно задіяні різні групи населення.

* * *

Модель політичної системи, організаційне оформлення якої відбувалося в умовах Української революції середини XVII ст., позначена яскраво вираженим національним характером. В її основу покладено засади політичної організації козацтва та самобутні традиції політичної культури українського суспільства, які своїми витокami сягають часів Давньоруської держави. Разом з тим варто припустити (принаймні для цього можуть прислужитися концепції держави та суспільно-політичного устрою І.Вишенського, Й.Верещинського, С.Наливайка, П.Могили, Ф.Прокоповича, С.Яворського, хоча й вироблені на більш ранніх чи пізніших етапах), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

Основною метою, засадничими принципами української політичної системи в кінці 1640–1670-х роках стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі.

На жаль, умови воєнного часу, тривала перерваність національного державотворчого процесу не могли не позначитися далеко не найкра-

щим чином на впорядкованості та цілісності системи, ефективності виконання функціональних обов'язків її структурними одиницями, стані консолідованості українського соціуму. Чималою мірою розвиткові деструктивних процесів сприяли також геополітичний та суб'єктивний фактори. Та, незважаючи на це, започатковані в роки революції позитивні тенденції, винесені з цього часу уроки протягом багатьох десятиріч років по тому продовжували справляти свій визначальний вплив на пошуки нових варіантів організації політичного життя в Україні.

Примітки до розділу 4

1 Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в уструпій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Мат. шостих Всеукраїнських історичних читань. — К.; Черкаси, 1997. — Кн.1. — С.41-48; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — Вид. 2-е, перероб. та розшир. — С.199-201; Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. — 1974. — T.LXV. — Z.2. — S.243-260.

2 Makieła D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej od połowy XVII wieku do 1763 roku. Studium historyczno-prawne. — Toruń, 2003. — S.51, 54, 59-65.

3 Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. — Wrocław, 1982. — T.XXVII. — S.77-78.

4 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т.1. — С.64; Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. — К.; Нью-Йорк, 2004. — Вип.8/9. — Т.11/12. — С.457; Брехуненко В., Нагельський М. Двадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Там само. — С.426; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С.171-172; Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — К., 2006. — Т.1. — С.233-234.

5 Makieła D. Op. cit. — S.72.

6 Політологія. Навчально-методичний комплекс. — К., 2005. — С.230; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 2002. — С.232.

7 Pelenski J. Op. cit. — S.258-259.

8 Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Наука і культура. — К., 1993. — Вип.26-27. — С.57-58.

9 Makieła D. Op. cit. — S.67, 79, 82-83.